

«ՍՓԻԻՌ» ՅՂԱՅՔԻ

ԱՆՑԵԱԼՆ ՈՒ ՆԵՐԿԱՆ

Դսաներորդ դարուն եւ մանաւանդ վերջին երեսուն տարիներու ընթացքին, «սփիւռք» բառին իմաստն ու սահմանումը ենթարկուեցան բազմաթիւ փոփոխութիւններու, յատկապէս անգլիախօս աշխարհին մէջ: Ներկայիս՝ մէկէ աւելի ընկերային եւ քաղաքական «համայնքներ» կամ հաւաքականութիւններ կ'որակուին «սփիւռք»: Այս յօդուածը կը պեղէ բառին իմաստներն ու սահմանումը, անոնց փոփոխութեանց ընթացքն ու պատճառները:

«Սփիւռք» եւ «diaspora» բառերը կը ծագին նոյն հնդեւրոպական արմատէն: Հնդեւրոպական լեզուներու մէջ տարածուած է սփռ/sprr բաղաձայն արմատը, որ ունի երկու տարբեր՝ սակայն իրարու հանգուցուած իմաստներ: Նախ կը նշանակէ «տարածել», օրինակ՝ «սփռել», ապա նաեւ անգլերէն «spread»: Ունի նաեւ յարակից «ցրուել» իմաստը, ինչպէս օրինակ անգլերէն «disperse» բային մէջ: Աւելցնենք նաեւ որ Ամերիկացի լեզուաբաններուն (թէեւ ո'չ Աճառեանի) կը թուի թէ արմատին աւելի հին իմաստը կը բխի «հունտ»էն, բոյսերու այն մասէն, որ կը սփռուի, կը ցրուի, կը տարածէ բոյսը: Հնդեւրոպական sprrr արմատն է sperm եւ spore բառերուն, եւ կարելի է ենթադրել, թէեւ արտօնելի չէ ամբողջական վստահութեամբ հաստատել, որ հայերէն «սերում»ը հին «սփերմ»էն սերած է, «սփ»ի զեղջումով:

Ամէն պարագային, անվիճելի է որ spr արմատը իր ամբողջական իմաստը կը ստանայ այս երկու երանգներու ագլուցումով, ապա նաեւ ուրիշ իմաստներու յաւելումով, երբ արմատը՝ արդէն վերածուած է diaspora/սփիւռքի եւ անցած է պատմութեան բովէն: Spr/սփռ արմատին երանգաւորուած իմաստն է «բոյսէ մը, մարմինէ մը, ամբողջակամութենէ մը դէպի դուրս ցրուող, տարածուող, սփռուող մասնիկ կամ հումս, որ եթէ իյնայ բերրի հողի վրայ, կը վերստեղծէ օրինակ մը մոյճ ամբողջէն՝ որմէ անջատուեցաւ»:

Diaspora բառին առաջին գործածությունը, որ ծանօթ է գիտության, կը գտնուի Թուկիդիդեսի Պեղոպոնեւեան Պատերազմը պատմագրության մէջ, զրի առնուած Բ.Ա. 409 թուականին: Հոն (Բ. 27 հատուածին մէջ), պատմագէտը կը նկարագրէ էյճինա (ներկայիս՝ Աթէնի մօտ Այյինա) քաղաքին գրաւումը եւ կործանումը, որուն վերապրող բնակիչները արմատախիլ կ'ըլլան եւ կը ցրուին: Պատմաբանը կ'ընդգծէ ցրուումը (diasporein) եւ ոչ՝ նոր սփիւռքներու կազմաւորումը: Այսինքն՝ թէեւ պատմաբանը ունի ցրուումի երեւոյթը որակող բայը, բայց չունի անոր արդիւնքին՝ կազմաւորուած սփիւռք բնորոշող գոյականն ու գաղափարը:

Այդ յաւելեալ գաղափարը կու գայ Հրեայ ժողովուրդի պատմութենէն, կը ծագի դէպքէ մը՝ որ կը պատահի Բ.Ա. 586 թուականին: Այդ տարին, Բաբելոնի արքան՝ Նաբուգոդոնոսոր Բ. կը գրաւէ Երուսաղէմը: Ապագայ ապստամբութիւններ կանխելու նպատակով դէպի Բաբելոն կ'աքսորէ Հրեայ մայրաքաղաքին կրօնական եւ աշխարհական աւագանին: 586էն մինչեւ Բ.Ա. 538, Երուսաղէմ անկումի մէջ է, չունի պարիսպ, եւ կորսնցուցած է իր փայլը: Սակայն, կարեւոր է ընդգծել, որ քաղաքին չուրկ գտնուող Հրեայ հողատէրերը, ռամիկներն ու հովիւները կը մնան հոն, ուր էին: Այս «աքսորը» հաւաքականութեան մը վերնախաւին աքսորն է, եւ ո'չ համայն հաւաքականութեան արմատախիլումը եւ սփիւռքացումը: Եբրայեցեան բառը՝ որ կ'որակէ գայն, «galut» է, մեր «գաղութ»ը: Բառը ունի զրկանքի իմաստ, կը նշանակէ հեռացում՝ Աստուծոյ ներկայութենէն, սրբազան տաճարէն, տապանէն, ուխտէն: Եւ ուրեմն կը պարունակէ «վերադարձ»ի ջերմ փափաքը, ըսենք՝ ուխտը: Հրեայ ժողովուրդին մտածումը, անոր հաւաքական երեւակայութիւնը անշուշտ հիմնուած է Հին Կտակարանի մշակումին վրայ: Հոն՝ կայ Ադամի եւ Նւայի արտաքսումը դրախտէն, դէպի մահկանացու աշխարհ, որմէ կարելի է «Դրախտ կորուսեալ» վերադառնալ՝ միայն յետ-մահու, նոյնիսկ՝ յետ-մարդկութեան մահու, յետ-պատմութեան, երբ կը դադրի ժամանակը: Սակայն, Բաբելոն աքսորուած Հրեայ աւագանիին համար, Երուսաղէմը «դրախտ կորուսեալ» մըն է, որուն կարելի է, պէտք է վերադառնալ: Հոս է որ «galut/գաղութ»ը, ապագայ «սփիւռք»ը կը ստանայ գոյատեւելու եւ վերադարձի կրկնակ իմաստնաւորումը:

Հրեայ աւագանին վճռակամ է. պէտք է մոռնայ Երուսաղէմը, պէտք է երեւութապէս յարմարիլ Բաբելոնի, սակայն պահպանել Հայրենիքի յուշն ու գաղափարը, եւ վերադառնալ հոն: Հին Կտակարանի ամէնէն գեղեցիկ Սաղմոսներէն մէկը (Թիւ 136/137), «Առ գետս Բաբելացոց», կը նշէ չմոռնալու վճռակամութիւնը. «Իսկ զիւրդ օրհնեսցուք զօրհնութիւնս Տեառն յերկիր օտար: Եթէ մոռացայց զքեզ, Երուսաղէմ, մոռացի զիս ալ իմ: Կցեսցի լեզու իմ ի քիմա իմ՝ թէ

ոչ յիշեցից զբեզ, Երուսաղէմ, սկիզբն ուրախութեան իմոյ»: Սկիզբէն, հրեային համար, «Երուսաղէմ»ը երկիմաստ է, նոյնիսկ՝ երկիմաստ, - իր կրօնքի սրբավայրն է, ուրեմն՝ իրեն՝ յատուկ կրօնքը եւ անկէ բխող կենցաղն է: Իր հայրենիքն է: Եւ վերջապէս՝ այդ բոլորին ագլուցումն է, որ ապագային «իմֆնութիւն» ալ պիտի կոչուի:

Ք.Ա. 538 թուականին, երբ Պարսից Կիւրոս արքան կը նուաճէ Բաբելոնը, հրեայ աւագանիին կ'արտօնէ վերադառնալ Երուսաղէմ, զանիկա վերակառուցանել (տե՛ս Հին Կտակարանի «Եզր» եւ «Նէեմի» գիրքերը, որոնք ունին պատմական վաւերականութիւն): Այս գիրքերու գրութեամբ (հաւանաբար աւարտած Ք.Ա. 4րդ դարուն) կ'ամբողջանայ ո'չ միայն հրեայ պատմութեան մէկ շրջանը՝ այլ նաեւ պատում մը, narration մը՝ որուն ընթացքը դրախտ-հայրենիքի կորուստն է, անկէ արտաքսումը, գաղութացումը, սփիւռքացումը, ինքնութեան պահպանումի կատաղի պայքարը եւ վերջապէս՝ վերադարձը: Այս պատումին «անցեալ»ը միշտ դրախտն է, ներկան՝ սփիւրքը, ապագայի յոյսն ալ՝ վերադարձը:

Բառի մը իմաստները միայն լեզուական, կրօնա-գրական աղբիւրներէ չեն բխիր. կը բխին նաեւ պատմութենէն եւ անոր ծալքերուն ծնունդ տուող բազմաթիւ համագիրերէն (context): Ասիկա է նաեւ Հրէական Սփիւռքի պարագան: Բաբելոնեան աքսորէ վերադարձէն երկու տարի ետք, Աղեքսանդր Մակեդոնացին նուաճեց Պաղեստինն ու Եգիպտոսը, հիմնեց Աղեքսանդրիան, որ շուտով վերածուեցաւ իր ստեղծած հսկայ տիրութեան ներքին շուկայի կեդրոնին: Թէեւ այս նաւահանգիստին բնակչութեան մեծամասնութիւնը Յոյն էր, սակայն հոն հաստատուեցան նաեւ մեծ թիւով՝ Հրեաներ: Աւանդութիւնը կը պատմէ թէ Աղեքսանդրի յաջորդող Պտղէմայից տոհմէն թագաւոր մը իր հրեայ հպատակներէն կը պահանջէ, որ անոնք յոյներուն տարօրինակ թուող (որովհետեւ մէկ Աստուած պաշտող) կրօնքին Սուրբ Գիրքը թարգմանեն Յունարէնի: Ասիկա կը կատարուի մօտաւորապէս Ք.Ա. 250-247 թուականներուն: Եւ այդ թարգմանութեան ընթացքին է որ «diaspora» բառին իմաստը կը բարդուի:

Թուկիդիդէսի վրայ հիմնուելով, հրեայ թարգմանները կը գործածեն «diasporein» բայը հոն՝ ուր Հին Կտակարանը կը նկարագրէ ազգերու ցրուում, յատկապէս, անշուշտ, Հրեայ ազգին երբեմն ցանուցրիւ վիճակը: Ք.Ա. 247էն մինչեւ Յ.Ք. 140 թուականը, շատ բան կը փոխուի, անշուշտ, հրեաներու պատմութեան մէջ: Հռովմէացիները կը նուաճեն Երուսաղէմը, որուն մեծ ապստամբութենէն ետք՝ զանիկա կը կործանեն լէգէոնները, Յ.Ք. 70 թուականին: Յաջորդ տասնամեակներուն պայքարը կը շարունակուի անհաւասար, մինչեւ որ Իսրայէլի հողէն զրեթէ բոլորովին կը մեկնին վերապրող Հրեաները: Կը միանան ուրիշ Հրեաներու, որոնք դարերէ ի վեր կ'ապրէին

Անտիոքի, Աղեքսանդրիոյ, Թարսուսի (Տարսոսի) եւ Հռովմի մէջ: Այս ցրուումը, որուն կ'ընկերանայ Սողոմոնի տաճարին կործանումը, Երուսաղէմի կորուստը, եւն., կը ստեղծէ կամ կ'ամբողջացնէ Հրեայ սփիւռքին գոյացումը, որուն կը յաջորդէ. Յ.Ք. 140-1882 թուականներու սփիւռքը, ապա՝ 1882-1947 թուականներուն սիոնական գաղթականներու մասնակի վերադարձը դէպի Պաղեստին՝ եւ 1947-8ի պատերազմէն ետք ալ, Իսրայէլական պետութեան վերակերտումը, որ՝ ըստ Սիոնական վարդապետութեան, «սփիւռք»ի աւարտն է:

Այս շատ խտացուած պատումը կենսական է, ցոյց տալու համար թէ որքա՛ն բարդ եղած է «սփիւռք» բառերու իմաստը, ի սկզբանէ: Արդ՝ Ք.Ա. 247 թուականին, երբ աւարտեցաւ Հին Կտակարանի «Թորահ»ին (առաջին Հինգ գրքերու) թարգմանութիւնը, Եբրայեցեբէնէն՝ Յունարէնի, մէջտեղ ելան երկու բառեր, diaspora - սփիւռք, զոր կը գործածէին Յոյները եւ, աւելի ուշ, Հռովմէացիները, եւ galut - գաղութ, զոր կը գործածէին իրենք՝ հրեաները: Պէտք է յիշել որ Աղեքսանդրիա բնակող, բարգաւաճ Հրեային համար, Աղեքսանդրիան սփիւռք չէր, սակայն գաղութ էր: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ սփիւռքացումի նախապայմանը ստիպողական, զինուորական բիրտ ոյժի մը պարտադրած ցրուումն էր (ինչպէս Սյոյինայի պարագային, Թուրքիդդէսի գրքին մէջ): Արդ, ոչ ոք պարտադրած էր Աղեքսանդրիոյ հրեաներուն, երթալ հաստատուելու հոն: Ատիկա ըրած էին, ի սէր տնտեսական բարօրութեան, կամաւոր: Բայց եւ այնպէս, իրենք-զիրենք կը կոչէին galutի, գաղութի մէջ ապրող, կը գործածէին այն բառը՝ որ կ'որակէր Բաբելոնի աքսորուած համայնքը, Ք.Ա. 586էն մինչեւ 538: Ինչո՞ւ: Որովհետեւ հաւատացեալ Հրեային համար, սուրբ էին Իսրայէլի հողը, Դաւիթի քաղաք՝ Երուսաղէմը, մանաւանդ՝ Սողոմոնի տաճարը: Աստուծոյ նուէր հողը՝ բացօթեայ խորան մըն էր: Տաճար-տապանուիտ այս երրորդութիւնը՝ հայրենիքէն կամաւոր մեկնող, անկէ դուրս ապրող հրեային մէջ կը ստեղծէր կորուստի, յանցանքի եւ կարօտի խառն զգացում: Կան փաստեր՝ որոնք ցոյց կու տան թէ Եգիպտոս բնակող հրեաներ՝ իրենց համայնքներուն տուրք կը պարտադրէին, Սողոմոնի տաճարին նուէրներ զնելու եւ ուղարկելու նպատակով: Կ'ապրէին կարօտի եւ յանցաւորի զգացումով, իբրեւ «գաղութ», սակայն քանի որ ստիպողականօրէն արմատախիլ չէին եղած եւ դեռ ունէին կայուն հայրենիք, ուր կրնային վերադառնալ երբ փափաքէին, «սփիւռք» չէին: (Ի դէպ, exile եւ աքսոր բառերը կը մնային անծանօթ եբրայական լեզուին. կը գործածուէին միայն լատիներէն եւ Յունարէն գրող անձերու կողմէ):

Ահաւասիկ, այս սփիւռք-գաղութ բառերու երկուութիւնը եւ բազմիմաստութիւնը ստեղծող համագիրքերն են (context), որոնք կը փոխանցուին գրաբարին, Յ.Ք. 428ին եւ անոր յաջորդող տասնամեակին,

երբ Եբրայեցիներն, Յուդաերեն եւ հաւանաբար Ասորերեն բնագիրներէ հայերէնի կը թարգմանուի Սուրբ Գիրքը: Հայերէնի բառամթերքը կ'ունենայ Հնդեւրոպական «սփիւռք»ը եւ սեմական «գաղութ»ը, որոնց կը կցուի նաեւ Լատինա-Յունական «աքսոր»ը: «Գաղութ»ը, «գաղութեւ»ը, «գաղթեւ»ը կը ստանան կամաւոր մեկնումի եւ ստիպողական ցրուումի բարդ եւ խառնիմաստ երանգներ, Հայութեան համար, 11րդ դարու կէսին, երբ կը սկսի հայ զանգուածներու գաղթը դէպի Ուրիմ, անկէ՝ Արեւելեան Եւրոպա, եւն.: Հնդեւրոպական միակ լեզուն է հայերէնը՝ որ չունի «migration» բառը (բացի Ոորհրդային Հայաստանի միկրացիա-յէն), գաղութ գոյականն ու գաղ(ու)թեւ բայը արդէն կերտուած ըլլալով Եբրայեցիներէն:

Պէտք է ընդունիլ որ «սփիւռք» բառի գործածումը չէ ընդհանրացած մեր մօտ, մինչեւ մօտակայ անցեալը: 18րդ դարէն քսաներորդ դար, օտար գիտնականներ իրենց բառարաններու եւ համայնագիտարաններու մէջ յաճախ գործածած են Diaspora բառը, հրեաներուն համար: Ոմանք զանիկա մերժած են, օրինակ՝ էմանուէլ Քանտ իր Մարդաբանութիւն գրութեան մէջ՝ գերման հրեաները կ'որակէ «մեր մէջ ապրող Պաղեստինցի ափսոսեալ վաճառականներու համայնք»: Բայց եւ այնպէս, դանդաղօրէն ընդհանրացած է սովորութիւնը, եւ ունեցած է երկու ճիւղեր:

Ա. Ոմանք ա'յնքան նոյնացուցած են «Diaspora» եւ «Հրեայ» բառերը՝ որ իրարմէ անջատ բառին տեղ չեն տուած եւ չեն տար, մինչեւ մեր օրերը: Օրինակ, Բրիտանական Համայնագիտարանի 1911ի տպագրութիւնը (որ «ըսասական» կը համարուի), անջատ «Diaspora» բառը չի՝ պարունակեր, զանիկա գործածելով հանդերձ, հրեաներու պատմութեան յատկացուած հատուածին մէջ: 1979ի «Նոր Բրիտանական Համայնագիտարան»ը նմանապէս չունի «սփիւռք»ը, իր անջատ սահմանուած բառացականին մէջ: Այս երկուքին «միջեւ» տպուած 1958ի Համայնագիտարանը «Diaspora» բառին անջատ սահմանումը կու տայ իբր . . . «ալիւմինում մետաղի թթուածինացած բաղադրութիւն, որ դիւրաւ կը փշուրի եւ կը ցրուի»: 1982ի Ֆրանսական Լարուսին համար, «սփիւռք»ը «Ֆունկուս»ներու, այսինքն սնկանման բոյսերու հունտն է միայն: Նմանապէս, 1968ին հրատարակուած «Ընկերային Գիտութիւններու Համայնագիտարան»ին մէջ չի՝ նշուի «սփիւռք» գոյականը:

Բ. Սակայն, եղած են նաեւ գիտնականներ, որոնք «Սփիւռք» եւ «Հրեայ» բառերը գրեթէ նոյնացնելով հանդերձ, խուսափած են այդ նոյնացումի ամբողջական որդեգրութենէն: Բառին տուած են նախ՝ անկախ եւ վերացական սահմանում, յետոյ միայն իբրեւ գլխաւոր օրինակ գործածելով հրեաները: Այսպէս, վերոյիշեալ «Ընկերային Գիտութիւններու Համայնագիտարան»ի 1931ի հրատարակութեան մէջ

(որ անկախ Իսրայելի դոյուժենէն առաջ տպուած է), Սիմոն Տուպնոֆ, Հրեայ ծանօթ մտաւորականը, կը նկարագրէ ցրուած ազգերու վիճակը, Հրեան գործածելով իբր տիպական օրինակ, սակայն աւելցնելով որ Հայերը (եւ թերեւս Հին Յոյներն ալ) սփիւռք-ազգեր են: Ահա այս երեքը – Հրեայ, Յոյն եւ Հայ – եղած են արդի ընկերային գիտութիւններու տիպար կամ «տիպական» սփիւռքները, բոլոր անոնց համար՝ որոնք կը մերժէին «Հրեայ» եւ «սփիւռք» բառերու ամբողջական նոյնացումը:

1960ական թուականները անկիւնադարձ մը կը կազմեն, թէ՛ Հայ, թէ՛ օտար գիտնականներու համար: 1958էն ետք, մասամբ շնորհիւ Պէյրուսի մէջ Սիմոն Սիմոնեանի հիմնած «Սփիւռք» շաբաթաթերթին (Լիբանան), կը տարածուի բառին գործածութիւնը մեր մօտ, եւ տեղի կու տան «գաղութ», «գաղթաշխարհ» եւ «արտասահման» բառերը, որոնց գործածութիւնը դեռ կը տիրապետէր Կարոյ Գէորգեանի «Ամէնուն Տարեգիրք»ը հատորաշարքին մէջ: Վահէ Օշական կը հաստատէ թէ «ատեն մը գաղթաշխարհ կը կոչուէինք: Եղեռնէն ետք արտասահման կոչուեցանք» (Տես «Գրական Կայծեր», Հայքիմիք, Պոստոն, 11-26-95, էջ 2): Կ'արժէ աւելցնել որ «Յեղասպանութիւն» բառն ալ յաջորդեց Օշականի «Եղեռն»ին, ժողովրդական «ջարդ»ին եւ «աքսոր»ին, ապա նաեւ ամերիկահայ մամուլի «massacre» բառին, 1960ական թուականներուն միայն: Հակառակ «ի սփիւռս աշխարհի» արտայայտութեան գործածութեան, ընդհանրապէս հայ մարդը եւ մամուլը 1923էն ետք արտահայսպտանեան հաւաքականութեան պատմութիւնը կը յղանային «ջարդ», «գաղթ» եւ «գաղութ» ստորոգութիւններով, բայց ոչ «Աղէտ», «ցեղասպանութիւն» եւ «Սփիւռք» գոյականներով: Ասիկա փոխուեցաւ 1958–1968, Լիբանանի առաջին քաղաքացիական պատերազմէն ետք, Սիմոնեանի «Սփիւռք»էն ետք, Պէյրուսի ծախողած եւ Երեւանի յաջողած 1965ի Ապրիլեան ցոյցէն ետք, եւ Պաղեստինեան «սփիւռք»ի զինեալ պայքարի սկիզբէն ետք: Արդի հայ գիտակցութեան սփիւռքացումի ակունքները հետախուզել ուզողը, պարտաւոր է որոնել երեւոյթին արմատները, վերը նշուած դէպքերու իւրաքանչիւրին, ապա նաեւ անոնց համադրումին մէջ: Հոս, սակայն, նպատակը նշելն է ուրիշ կէտեր: Ամփոփենք զանոնք:

1. Ըստ 1996ի ամերիկեան գիտական հասկացողութեան, 1054էն ի վեր գոյութիւն ունեցած է հայ սփիւռք: Ըստ Հայութեան, մեր ժողովուրդը ապրած է իր հայրենիքին եւ գաղութներու կամ գաղթաշխարհի մէջ:

2. 1923էն ի վեր (Լոզանի դաշնագիր) արեւմտահայութիւնը ունեցած է իր երկրէն դուրս ըլլալու, արտաքսուած, աքսորուած ըլլալու, անշուշտ նաեւ ջարդուած ըլլալու հանգամանք: Սկիզբը, սակայն, ապրած է անգիտակցօրէն, ինքզինքը նկատելով ո'չ այնքան Սփիւռք՝

որքան իբր արտասահմանեան գաղութ: 1945–48 թուականներուն, ներ-գաղութ է, երբ Հայրենիքի սահմանները ժամանակաւորապէս բացուած են:

3. 1923էն 1958, գոն է (եւ աւելի լաւ է ըսել մինչեւ 1965), տիրապետած է ախոր-գաղութ-շարդ երրորդութիւնը: 1965էն ետք ցեղասպանութիւն – սփիւռք ստորագրութիւնները զօրացած են, եւ վերջապէս տիրապետած: Սակայն, յստակ չէ թէ որքանով Արեւմտահայաստանի պարպուած հողերուն, կորսուած հայրենիքին արդի «սփիւռք»ը նկատուած է խորհրդային Հայաստանի սփիւռք, հոն՝ խ. Հայաստանի մէջ: Սփիւռքը Հայութեան սփիւռքն է, թէ արեւմտահայաստանի: Բ.Ա. 586–538 թուականներուն՝ Բաբելոնական «գաղութ»ը եղաւ Հրեայ ազգին «սփիւռք»ը, շնորհիւ վերադարձնելու ետք գրի առնուած գրութիւններուն, որոնց մէջ հաւաքական երեւակայութեան եւ հասկացողութեան նուաճումը իրականացաւ, շնորհիւ աքսորեալ, ապա սփիւռքացած կրօնական մտաւորականութեան մը բանաւոր «յաղթանակ»ին: Յետ – եղեռնեան սփիւռքի (անտեսե՛նք՝ նախա-եղեռնեան սփիւռքի) իրականութիւնը լիովին նուաճած է համայն Հայ ազգին միտքը, – այսօր ատիկա յստակ չէ բոլորովին:

4. 1967էն ետք, շնորհիւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներու մէջ տեղի ունեցող բազմաթիւ փոփոխութիւններուն, կերպարանափոխուեցաւ «սփիւռք» բառին գործածութիւնը, անգլերէնի մէջ: Dispersion, ցրուում, diaspora, սփիւռք, ethnicity, էթնիք, հաւաքականութիւն (ցեղային), minority, փոքրամասնութիւն եւ դեռ ուրիշ բառեր, որոնք ունէին անշատ իմաստներ, սկսան նոյնանալ: Կարծէ ընդգծել որ Հայութեան մօտ «սփիւռք» բառի գործածութեան «յաղթանակ»ը եւ ամերիկացիներու մօտ նոյնը պատահեցան զուգընթաց, կարծես zeitgeistի մը շնորհիւ, բայց եւ այնպէս իրարմէ անկախ պատճառներով: Վերը նշուեցան Հայութեան մօտ «սփիւռք» բառի ընդհանրացումին նպաստող կարեւոր դէպքեր: Հոս, պիտի նշուին, հակիրճ վերլուծումով, diaspora բառին ընդհանրացումի պատճառները, Ա. Մ. Նահանգներու մէջ եւ ընդհանրապէս անգլերէնի մէջ:

Ա. 1945–1965 թուականները Ա. Մ. Նահանգներու տիրապետութեան եւ ինքնավստահութեան տարիներն էին: 1953–1965 թուականներուն ճանչցուեցան սեւ փոքրամասնութեան իրաւունքները: 1965ին՝ Ամերիկեան Գոնկրէսը վաւերացուց Հարթ-Սէյլըր ներգաղթային օրէնքը, որուն հետեւանքն է 1965–1995 երեսնամեակին տեղի ունեցող՝ պատմութեան ամենամեծ գաղթը: 27 միլիոն անձ օրինականօրէն մտան ԱՄՆ, (ի միջի ալոց՝ գոնէ 275,000 «նորեկ» Հայեր), եւ վեց միլիոն ուրիշներ մտան ապօրինի միջոցներով: Այս մարդոց հսկայ մեծամասնութիւնը բարօրութիւն փնտռող գաղթականներ էին, կամ՝ անձնական ապահովութիւն փնտռողներ, որոնք կը փախչէին, օրինակ՝

իրանի կամ Սալվատորի գաղտնի ոստիկանութենէն: Անոնց հոծ բազմութիւնները կրնային կոչուիլ «գաղթականութիւն» կամ «ցրուում», սակայն անցեալին պիտի չկոչուէին սփիւռք: Բայց 1967էն սկսեալ, սեւ-ամերիկացի փոքրամասնութեան մտաւորականներէն ոմանք, եւ 1980էն ետք նոր ներգաղթող միւս հոծ բազմութիւններու (օրինակ՝ Չին, Հնդիկ) ներկայացուցիչ-մտաւորականներէն շատեր սկսան գործածել «սփիւռք»ը:

Բ. Այս գործածութեան առաջին ընդհանրացման պատճառն էր 1967ին Իսրայէլի բանակներուն յաղթանակը, Արաբ պետութիւններու վրայ տարուած: Ա.Մ. Նահանգներու փոքրամասնութիւնները նշեցին՝ որ Իսրայէլ, այս հզօր պետութիւնը, սփիւռքի մը, diaspora-ի մը ստեղծած ձեւակերտն է: Թէեւ այս կէտը նշող ոչ-հրեայ գաղթականներու մտաւորական հատուածը եւ ղեկավարները իրենց ձգած Հայրենիքին մէջ անպայման նոր պետութիւն մը կառուցանելու նպատակ պէտք չէին զգար, կը զգային հզօր փոքրամասնութիւն ըլլալու փափաքը՝ իսկ «հզօր փոքրամասնութիւն» կոչուող միակ տիպարը, Հրեայ - Ամերիկեան համայնքն էր: Ուրեմն, «սփիւռք» բառը, որ անցեալին հայ եւ հրեայ սփիւռքներուն համար ունէր տկարութեան իմաստ եւ ողբի երանգ, այժմ ստացաւ ոյժի երանգ եւ իմաստ: Ցրուումը (dispersion), գաղութը (immigrant community), որոշ չափով նաեւ ցեղային հաւաքականութիւն «էթնիքականութիւնը» սկսան նկատուիլ անբաւարար որակումներ, իսկ «սփիւռք»ը՝ զօրութեան յոյսը ներշնչող համարեցաւ:

Գ. Սեւ փոքրամասնութիւնը, որ Ա.Մ. Նահանգներու բնակչութեան 12 տոկոսն է, 1965էն ետք սկսաւ արտադրել մեծ համալսարաններու մէջ պատրաստուած մասնագէտներ, որոնք ունեցան յատուկ մտածելակերպ եւ 1968էն ետք հաստատեցին թէ Ափրիկէն ունի «սեւ սփիւռք» մը: Այս սեւամորթ մտաւորականները, Ա.Մ. Նահանգներու մէջ սեւերու իրաւունքներուն ջատագով կանգնած Հրեաներէն սորված դաս մը օգտագործելով, անոնք ըսին թէ,

1. Կայ Ափրիկէէն պարտադրաբար ցրուած, գերի տարուած սեւ ազգ մը, որ միայն ցեղ չէ, այլ՝ ունի իրեն յատուկ մշակոյթ եւ ինքնութիւն, զոր կը բաժնեն Նիկերիայէն՝ Պրազիլ եւ Ա.Մ. Նահանգներ ցրուած սեւամորթներ:

2. Եթէ վեց միլիոն հրեաներու ջարդը, 1939-1945ին, ցեղասպանութիւն է՝ հարց տուին անոնք, ինչո՞ւ ցեղասպանութիւն չէ 1485-1865 թուականներուն 12 միլիոն ափրիկեցի խափշիկներու սպանութիւնը եւ 15 միլիոն ուրիշներու գերեզմարումը: Այս թիւերը համազօր են տարին 31,600 սեւերու ջարդին (380 տարին, ամէն եւ իւրաքանչիւր տարի, 1485էն 1865), նաեւ նոյն թուականներուն՝ տարին 39,000 սեւերու գերեզմարումին: Ա՛յլ հարց՝ որ հրեայ գիտնականներուն մօտ ցեղասպանութիւնը ունի քիչ մը տարբեր իմաստ. հպատակ ազգի մը

ծրագրեալ ջարդն է, հպատակներուն իսկ պետութեան կողմէ, սակայն այդ նեղ իմաստին շատ փոքր ընդլայնումով կարելի եղաւ Ա.Մ. Նահանգներու սեւ մտաւորականներուն համար ըսել, — կայ սեւ ազգ մը, եղաւ սեւերու ցեղասպանութիւն մը, գոյացան սեւերու սփռում — ցրուում մը, մենք՝ սեւ մտաւորականներու նոր սերունդը, կու գանք յայտարարելու եւ յայտնաբերելու՝ ափրիկեան կամ սեւ սփիւռք մը: Այսպէս մտածողներու ամէնէն ազդեցիկ մտաւորականները եղան Ա. Մ. Նահանգներէն՝ Ժոզէֆ Հարրիս եւ Անգլիայէն՝ (Կուլանացի ծնողքէ սերած) Փոլ Կիլրոյ:

Դ. 1968էն ետք սկսաւ ընդհանրանալ transnational կամ ամերիկա-գայիմ բառը, ընկերային գիտութիւններու մէջ: Բառը կ'ընդգրկէ, կը նշանակէ թէ՛ հաստատութիւն (օրինակ՝ տնտեսական), թէ՛ կազմակերպութիւն (օրինակ՝ ՀՅԴ) թէ՛ ալ ազգ, որուն մասնիկները մէկ երկրի մէջ չեն գործեր, այլ սահմաններ անդրանցնելով կը գործեն: Այս տրամաբանութեամբ, սփիւռքը եղաւ ցրուած ազգի մը ո՛րեւէ միաւորը, որ կարելի եղածին չափ անտեսելով այլազան պետութիւններու սահմանները, կը փորձէ գոգել իր ազգին բազմաթիւ մասնիկներու (անդր-) ազգային գործունէութիւնը, ըլլա՛յ կրօնական, ըլլա՛յ մշակութային, ըլլա՛յ տնտեսական, եւ ըլլա՛յ քաղաքական մարզերէն ներս: Վերջինին պարագային մանաւանդ, ակնյայտ է՝ ոչ միայն հիւր-պետութիւններ, այլ նաեւ հայրենի պետութիւնը կրնայ դժգոհիլ ի՛ր իսկ ցրուած սփիւռք-մասնիկներուն անդրազգային գործունէութենէն, քանի որ ամօնց սկզբունքը կը գերադասէ ազգէ կամ ամերիկացը՝ պետութենէն վեր:

Ե. Սփիւռքներու կամ անդրազգերու նոր եռանդին եւ ինքնավըստահութեան պայմաններէն շատեր արդիւնք են նո՛յն երեսնամեակի (1965–1995) գիտարուեստի (թեֆնիք) նուաճումներուն: Օրինակ՝ բաղդատենք 1895ին Տիգրանակերտէն Պոսթոն գաղթող հայուն վիճակը, 1995ին Հոնկ Բոնկէն Նիւ Եորք փոխադրուած չինին հետ: Առաջինը տարին 3–4 նամակ կը գրէր եւ կը ստանար, երկրորդը՝ հեռագայնով, ֆաքսով եւ կամ համակարգիչի փութով ամէնօրեայ հաղորդակցութիւն կրնայ ունենալ իր ընտանիքին կամ շրջանակին հետ: Բնականոն կը համարուի տարին անգամ մը հայրենիք այցելել: Եւ յետոյ՝ մինչ հայը ուրիշ ափ մը հայերու հետ կ'ծկուած կ'ապրէր եւ հայ կին դժուար կը գտնէր եւ ընտանիք հազիւ թէ կը կազմէր, չինը կը բնակի 1965էն ի վեր ներգաղթած 2 միլիոն չիներու խճողած քաղաքներէն մէկուն մէջ, ուր յաճախ միայն հեռախօսիւն է որ իր մանուկներուն կը պարտադրէ անգլերէն սորվիլ:

Զ. Եւ վերջապէս, կարեւոր ազդակ մըն է ազգ-պետութիւններու ընտրանիին թուլացումը՝ սփիւռքներու հանդէպ: Ասիկա նկատելի է ամէն տեղ, Ա.Մ. Նահանգներէն Գերմանիա, Անգլիայէն՝ Ֆրանսա եւ

Գանատա, Արժանթինէն՝ Պրագլի եւ Աւստրալիա: Թէ՛ ազգային եւ առողջ, թէ՛ ալ ազգայնամոլ հիւանդ ոգին տեղի կու տան անտարբերութեան մը, որ կը տկարացնէ պետութիւններու փափաքը՝ իրենց նոր հպատակներուն «ազգային մշակոյթ» պարտադրելու: Այսօր, բնիկ ֆրանսացիներ եւ ամերիկացիներ իր լեզուն եւ պատմութիւնը հազիւ կ'ուսանի, - կը սորվի միայն «թեմիս» այն գիտելիքները, որոնք իրեն կ'ապահովեն պաշտօն մը: Այդ է տիրապետող տնտեսական դասակարգին միակ պահանջը: Նման պարագային, ա'լ աւելի հազուադէպ է ներգաղթող «սփիւռքներու» մօտ, ազգ-պետութեան նախապէս տիրապետող մշակոյթի ընկալումը: Կը դիւրանայ սփիւռք-ազգի ուրոյն գիտակցութեան, ինքնութեան պահպանումը:

Միեւնոյն ատեն, Ա.Մ. Նահանգներու եւ Գանատայի մէջ գոնէ, սփիւռք-ազգի քուէն եւ դրամը ընտրապայքարներու ընթացքին կրնայ ապահովել շատ աւելի մեծ ճանաչում, նոյնինքն անդրազգիներ համար, քան՝ անցեալին: Այս ճանաչումը կը ստանայ լոպպիակամ բնոյթ, բայց նաեւ՝ կը ստարէ ինքնութեան պահպանումին, հոն՝ ուր պետութիւնը կ'օժանդակէ սփիւռքեան դպրոցներուն եւ կառոյցներուն:

Եւ վերջապէս, կ'արժէ ընդգծել որ Ա.Մ. Նահանգներու մէջ՝ «ազգային մշակոյթ» գրեթէ համազօր է «համալսարան»ին: Իսկ Ամերիկայի ամենալաւ համալսարանները նուաճող ֆրանսական մտածելակերպը (1966-1986 քսանամեակին) ներմուծեց նոր բան մը, «տարբերութիւն» բառը: Այդ բառին բարդ հասկացողութիւնը ստեղծեց Ժաք Տէրրիտա (différance, ոչ différence), սակայն Ամերիկեան պարզումը հաստատեց պարզապէս «տարբեր ըլլալու» արժէքը, մոլուած սեւերու, կիներու, միասեռականներու իրաւունքները ապահովելու պայքարներէն: Այս «տարբեր ըլլալու» արժէքը վերածուեցաւ հաւատամքի մը, վերնախաւին մօտ, մանաւանդ մշակութային մարզին մէջ: Իսկ այս մօտեցումը, իր կարգին, սատարեց փոքրամասնութիւններու եւ էթնիկ-ցեղային հաւաքականութիւններու «իմֆանասփիւտացում»ի աշխատանքին, այն ճիգին, որով իրենք զիրենք իբր անջատ եւ տարբեր ինքնութիւն ունեցող անդրազգ կը փորձեն պահել:

Եզրափակում: Այսօր դեռ կան հայ եւ հրեայ ամերիկացի գիտնականներ, օրինակ՝ Ուիլիլմ Սաֆրան, հրեայ ընկերաբանը, որոնք կը փարին «սփիւռք» բառին այսպէս կոչուած «դասական» սահմանումին. - սփիւռք իր հայրենիքէն պարտադրաբար արմատախուած հաւաքականութիւն մըն է, որուն մասնիկները օտար երկիրներու մէջ սփռուելէ յետոյ՝ կը պահեն իրենց իմֆնութիւնը եւ կը ցանկան վերադառնալ Հայրենիք:

Սակայն, ներկայիս անգլերէնով գրող գիտնականներու մեծամասնութիւնը «սփիւռք» բառին կը մօտենայ տարբեր ձեւով. - «Սփիւտ»ը, գանազան ստիպումներու պատճառով, ցրուած ազգութեան մը մաս-

նիկն է: Բարդութեան կամ ապահովութեան փնտռումով մղուած արտագաղթը, աղքատ կամ վտանգաւոր երկրէ մը դուրս, «ստիպողական» կը համարուի, պարտադրանք է: Եթէ այդ ցրուող հաւաքականութեան մէկ ղեկավար հատուածը կը ցուցաբերէ անդրազգային գործունէութիւն, ապա այդ ղեկավարութիւնը իրաւունք ունի ինքզինքը, իր հետեւորդները եւ թերեւս նոյնիսկ իր հաւաքականութեան անտարբեր մնացող զանգուածը որակել Սփիւռք կամ անդրազգային հաւաքականութիւն:

Այս երկու մօտեցումները կը մնան իրարու հակադիր, երբեմն նոյնիսկ իրերամերժ: 1991ին, Ա.Մ. Նահանգներու եւ Գանատայի մէջ Զօրեան Հիմնարկին երկու ճիւղերը միասնաբար հիմնեցին տարբեր մօտեցումներուն հանդէպ Diaspora: a journal of transnational studies կամ Սփիւռք,- անդրազգային ուսումնասիրութիւններու պարբերաթերթ հրատարակութիւնը, որուն վայելած համարումը արդիւնք է «սփիւռք» կոչեցեալներու բազմապատկումին եւ «սփիւռք» բառի իմաստի փոխակերպումին: Այս կարեւոր պարբերաթերթին խմբագիրն է տողերուս հեղինակը:

Միտըլթաուն – Ա.Մ.Ն.

ԽԱԶԻԿ ԹԵՕԼԵՕԼԵԱՆ